

Kottás kódextörédek a digitális korban¹

A töredékkutatás különösen fontos egy olyan országban, amely középkori kódexállományának nagy részét elvesztette. Mezey László 1978-ban megfogalmazott, az elsődleges források mellett fennmaradt jegyzékek, inventáriumok alapján elvégzett becslése szerint Magyarországon a középkorban hozzávetőleg 50 000 kódex lehetett forgalomban, s ebből mára mintegy 1500 maradt.² Ezzel a maradékkal több tudományág képviselői foglalkoztak és foglalkoznak ma is, eltérő mélységben, különböző szempontokat helyezve előtérbe és háttérbe.³ Mi több, elmondhatjuk, hogy a fragmentológia azon területek közé tartozik, amelyek napjaink elektronikus-digitális dimenziójába emelkedve új erőre kaptak. Hiszen egyfelől a sérült fragmentumok fizikai helyreállításának igen látványos módjaival találkozhatunk a világ vezető kutatóműhelyeiben, másfelől a világhálón hozzáférhető, a kooperáció, az *open science*, *open access* és az *interoperabilitás* új paradigmáinak jegyében készülő forrás-adatbázisok lehetővé teszik, hogy egymástól távolra szakadt forrásokat az új eszköztárak kreatív alkalmazásával virtuálisan újra egyesítsünk és tartalmilag rekonstruáljunk.⁴

A zenei szempontú töredékkutatás, azaz a középkori *liturgikus kottás* kódextörédek kutatása Magyarországon a múlt század hetvenes éveiben vette kezdetét, összefonódva a töredékkutatás mint önálló kutatási diszciplína kezdeteivel. A Mezey László által 1972-ben életre hívott *Fragmenta Codicum* tudományos műhely, amely – a korabeli európai tudományos kezdeményezésekkel összhangban – elsőként vágott neki a magyarországi középkori kódextörédek szisztematikus földolgozásának és közreadásának, 1983-tól megjelenő katalógusaiba a zenei töredékeket is belefoglalta.

¹ A tanulmány az NKFIH 120643 számú kutatási pályázata támogatásával készült.

² MEZEY LÁSZLÓ (1978), *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 30. 65–90.

³ A magyarországi töredékkutatás első, mintegy 25 éves időszakának áttekintését lásd: SÁRKÁK GÁBOR (1997), A MAGYARORSZÁGI KÓDEXTÖRÉDEK KUTATÁSA. *Iskolakultúra* 7 (5). 10–16.

⁴ Lásd a svájci Christoph FLÜELER által életre hívott nagyszabású *Fragmentarium – Digital Research Laboratory for Medieval Manuscript Fragments* projekt alapelveinek összefoglalását: <https://fragmentarium.ms/about/digital-library> (letöltés 2019. július 10).

Mezey fogalmazta meg azt az alaptételt, hogy egy töredék forrásértéke túlmutat önmaga töredék-voltán, s valójában a teljes forrás ismeretét adja a kutató kezébe.⁵

Az első és máig egyetlen zenei szempontú töredékkatalógus két évvel előzte meg az első *Fragmenta Codicum*-kötet megjelenését: Szendrei Janka *A magyar középkor hangjegyes forrásai* című katalógusa 1981-ben látta meg a napvilágot.⁶ A 131 teljes forrást és 68 alapvetően nem kottás, de kottás bejegyzéseket tartalmazó missale mellett 655 töredék leírását közlő jegyzék⁷ elsőként adott áttekintést az akkor ismert középkori zenei kódex-töredék-állományról, meghatározva az egyes fragmentumok pontos liturgikus tartalmát, a zenei tételek dallamvariánsait, notációtípusát. A Szendrei-jegyzék első ízben mutatott rá arra, mennyire fontos a zenei szempontok bevonása a töredékkutatásba, s hogy akár a notációfajta, akár a fennmaradt dallamváltozat gyakran az egyetlen fogódzót jelenti akkor, amikor a töredékek eredetének, provenienciájának és tartalmának meghatározásában a megszokott kodikológiai paraméterek nem vezetnek eredményre.

A Szendrei-katalógus megjelenése óta eltelt több mint 35 év alatt a Magyarországon föltárt kottás töredékek száma a sokszorosára emelkedett. Mind e megnövekedett forrásmennyiség, mind a zenei középkorkutatás mai nemzetközi színterén egyre erősödő igények indokoltá, sőt elengedhetlenné teszik egy korszerű, elsősorban zenei fragmentum-adatbázis létrehozását. A környező országok (Szlovákia, Csehország, Ausztria) ilyen irányú kezdeményezéseivel összehasonlítva sajnos azt kell látnunk, hogy Magyarország valamelyest lemaradt mind a könyv-alapú kottás töredékkatalógusok publikálásában, mind az eredmények online megjelenítésében. Az MTA Zenetudományi Intézete Régi Zenetörténeti Osztályának kutatócsoportja ezért 2016-ban tudományos pályázatot nyújtott be *Kódexek és töredékek. Késő középkori hangjelzett forrásaink kutatása, újraértelmezése és online megjelenítése* címmel,⁸ amelynek középpontjában a középkori hangjelzett kódextöredékek föltárása, rendszerezése és online megjelenítése áll. A pro-

⁵ MEZEY László (1973), A *Fragmenta Codicum* szabályzata. *Magyar Könyvszemle* 89. 211–213. A mindmáig aktívan működő *Fragmenta Codicum* műhely (MTA OSzK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, *Fragmenta Codicum* Műhely) 1983-tól 2007-ig összesen 6 magyarországi gyűjtemény kódex- és töredékkatalógusát publikálta.

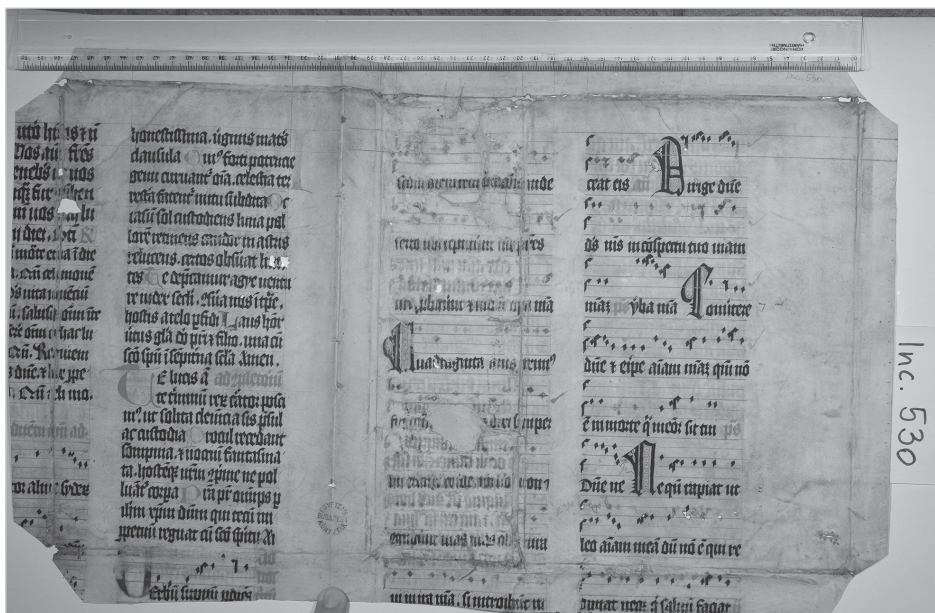
⁶ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténehez 1.) Budapest, MTA Zenetudományi Intézet.

⁷ A katalógusban a három tartalmilag-műfajilag elkülönülő forráscsoport jegyzékei C, M és F betűjellel megkülönböztetve következnek egymás után.

⁸ A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K 120 643 számú pályázata. Vezető kutató Czagány Zsuzsa.

jeikt eredményeként született meg a *Fragmenta Manuscriptorum Musicarum Hungariae Mediaevalis* web-oldal és adatbázis.⁹

Az adatbázis – a töredékek facsimiléje mellett – három szinten közöl információkat. E háromszintű leírás érzékeltetéséhez a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára Inc. 530 jelzetű ősnymtatványának borítójául szolgáló fragmentumot választottuk: a bifólió a lepoglavai pálos kolostor XV. századi psalteriumából származik (1. kép).¹⁰

1. kép. Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Inc. 530 borítója, f. 2v-1r

Az első szinten (lásd az 1. táblázatot) a fragmentum könyvtári adatait, műfaját és korát, illetve mennyiségét és állapotát határozzuk meg, és összefoglaljuk az alapvető kodikológiai paramétereket (oldalméret, tükörméret, oszlopméret, sorok és oszlopok száma, kottasorok magassága). Ezekhez kapcsolódik az írásfajta és a notáció típusának meghatározása. Mivel a földolgozott töredékek túlnyomó része közép-európai eredetű, különös gondot fordítunk az e térségben használt középkori gótikus hangjegyírásfajták pon-

⁹ Online: <http://fragmenta.zti.hu/> (letöltés 2019. július 10). Az oldal arculatának kialakítója és karbantartója Kérges Dániel web-tervező.

¹⁰ Köszönetet mondunk Cséka Györgynek, a Kézirattár vezetőjének, aki lehetővé tette számunkra a töredékek helyszíni tanulmányozását és fotózását, és hozzájárult azok online megjelenítéséhez.

tos, a hagyományos zenei-paleográfiai terminológiánál árnyaltabb megközelítésére. A notáció definiálását követően ezért a kottaszisztéma olyan további tulajdonságaira is figyelmeztetünk, mint a vonalak színezése, a kulcsrakás, az őrhang (custos) jellegzetes alakja vagy éppen hiánya, esetleg egyes különleges neumaformák. Az alapszintet a hordozókönyv adatai és a korábbi katalógusok számait is tartalmazó bibliográfia zárja. Ezen a szinten nem foglalkozunk a töredék részletes liturgikus tartalmával, arra csupán egy rövid ünnepmeghatározással utalunk.

1. táblázat.
PSALTERIUM-HYMNARIUM S. 15, 1 csonka bifólió,
Budapest, Egyetemi Könyvtár Inc. 530 borítója.
A töredék kodikológiai-paleográfiai jellemzői

Műfaj	Psalterium-Hymnarium
Kor	s. 15
Könyvtári lelőhely	Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár
Jelzet	Inc. 530 (hordozó)
Anyag	pergamen
Mennyiség	1 csonka bifólió lefejtve
Oldal magassága	336 mm (nem teljes)
Oldal szélessége	333 mm (teljes)
Írástükör magassága	293 (nem teljes)
Írástükör szélessége	213 mm (teljes)
Oszlopok száma	2
Sorok száma	8 kotta-szövegsor 1 oszlopban
Oszlopok szélessége	96 mm
Kottaszisztéma magassága	24 mm
Írás	gothica textualis
Notáció	metzigót–magyar keverék
Notáció/megjegyzések	5 piros vonal, c-kulcs, f-kulcs, custos. Későbbi, vlsz. XVII. századi kiegészítések a kottában: utólag behúzott ütemvonalak
Hordozó 1.	Augustinus, Sermones Tom. 1–7, Basel, Johan Amerbach, 1494–1495.
Hordozó 2.	Inc. 530
Possessor	Lepoglava, pálos kolostor: monasterii Lepoglavensis catalogo inscriptus 1623
Tartalom	officium defunctorum, alia historia pro defunctis; himnuszok
Származás	magyarországi pálos
Bibliográfia	Sajó Géza-Soltész Erzsébet, Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur I–II. Budapest, 1970, 394.

A részletes liturgikus tartalom az adatbázis második szintjén jelenik meg – ezen a szinten azonosítjuk a töredéken szereplő valamennyi liturgikus-zenei tételt (lásd a 2. táblázatot). A tételek liturgikus funkcióját három, illetve négy paraméter segítségével határozzuk meg attól függően, mise- vagy zsolozsmakódex töredékéről, illetve temporale- vagy sanctorale-töredékről van-e szó – liturgikus időszak (TEMPUS), ünnep (DIES), óra (HORA) és műfaj (GENRE) –, a zenei azonosítást pedig az incipit (INCIPIT), a tónus (MODE) és a CANTUS nemzetközi gregorián adatbázis¹¹ azonosítószáma (CANTUS ID) teszi lehetővé.

2. táblázat.

Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, Inc. 530 borítója.
A töredék liturgikus-zenei tartalma

RISM	FOLIO	TEMPUS	DIES	HORA	GENRE	INCIPIT	MODE	CANTUS ID
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N	Inv-Ps	Venite exsultemus Domino* ¹²	6	001121
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a1	Dirige Domine Deus meus	7	002244
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a2	Convertere Domine	8	001921
H-Bu Inc. 530	1 recto		pro defunctis	N1	a3	Nequando rapiat ut leo	8	003875
H-Bu Inc. 530	1 verso		pro defunctis	N1	R1	Putasne mortuus homo rursum vivat	1	601919
H-Bu Inc. 530	1 verso		pro defunctis	N1	V1	Ecce in pulvere sedeo et*	1	601919a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R4	[Heu mihi Domine] rep. Dum veneris		a00411
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V4	Anima mea turbata*		a00411a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R5	Ne recorderis peccata mea domine		007209
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V5	Dirige Domine Deus meus		007209a

¹¹ *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources*. Directed by Debra Lacoste (2011–), Terence Bailey (1997–2010), and Ruth Steiner (1987–1996). Online: <http://cantus.uwaterloo.ca/> (letöltés: 2019. július 10). A weboldalunkon föltüntetett Cantus-azonosítószámok egyúttal linkeként működnek, amelyek segítségével közvetlenül a Cantus adatbázis repertóriumába nyerünk belépést, s így a megfelelő énektétel teljes európai forrásanyagát tanulmányozhatjuk.

¹² Csillaggal jelöljük a töredékesen fennmaradt tételeket.

H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R6	Peccantem me cottidie et non*		007368
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R7	Redemptor meus vivit et in*		601986
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	V7	Lauda anima mea dominum*		601986a
H-Bu Inc. 530	2 recto		pro defunctis / alia historia	N	R8	Libera me Domine de viis*		007092
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	R9	Libera me Domine de morte*		007091
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	V9/1	Deus vita viventium*		007091zp
H-Bu Inc. 530	2 verso		pro defunctis / alia historia	N	V9/2	Requiem aeternam dona eis Domine*		007091u
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus	Adventus	[V]	H	Conditor alme siderum*	4	008284
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus, tempus per annum	Adventus	C	H	<i>Te lucis ante terminum</i> ¹³		008399
H-Bu Inc. 530	2 verso	Adventus	Adventus	[N]	H	Verbum supernum [prodiens a Patre]*	2?	205158

A harmadik szinten kerül sor a tartalmi különlegességek diszkurzív-elemző kifejtésére, amely alapjául szolgálhat a töredék esetleges későbbi monografikus feldolgozásának (lásd a 3. táblázatot a következő oldalon).

Bár a munka még csak most kezdődött, s a kialakított rendszer az adatfeltöltés során minden bizonnyal többször módosulni és tökéletesedni fog, már ebben a stádiumban a felszínre került néhány olyan töredék, amely nemcsak számszerűleg gyarapítja a szűkös magyarországi forrásállományt, de segítségükkel összetartozó forrás csoportokat rekonstruálhatunk. Az esetek többségében a feltárt és azonosított töredékek önálló entitásként illeszkenek be a középkori forrásállományba, azaz egy töredék egy forrással egyenértékű. Előfordulhat azonban, hogy bizonyos paraméterek alapján olykor egymástól távoli helyszíneken előkerült fragmentumok között is kapcsolatot feltételezhetünk: e kapcsolat jelenthet teljes azonosságot, azaz a töredékek ugyanabból a kódexből származnak, jelentheti azonban a rokonság különböző fokát, amelynek nyomon követésével a középkori könyvkultúra, a kódexkészítés és disztribúció, sőt az e mögött álló művelődéstörténeti kapcsolatrendszer mélyebb rétegeit is megismerhetjük.¹⁴

¹³ Kurzív szedéssel jelöljük a rubrikázott tételeket.

¹⁴ Egy ilyen kapcsolatrendszer, illetve kódexcsalád föltárásához járult hozzá az a töredék, amelyet az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában végzett helyszíni kutatásunk során fedez-

3. táblázat.

A töredék tartalmához fűzött kommentár

A bifólió első és második lapja a halotti szolozsma két egységének részleteit őrizte meg. Az első fólió a szabályos, három nokturusba rendezett *officium defunctorum* első nokturusának invitatóriumát (a teljesen kiírt és kikottázott *Venite exsultemus* zsoltárt feltehetően a *Circumdederunt me* antifóna keretezte), antifónáit (recto) és első rezponzóriumát (verso) tartalmazza, a második fólió azonban már a szolozsma második egységének tételeit rögzíti. E második egység – egy rendszerint kilenc rezponzóriumból álló sorozat (*Credo quod Redemptor* kezdőtétellel) – a középkori közép-európai források többségében „alia historia” vagy „vigiliae mortuorum minores” megnevezéssel jelenik meg. A számfölötti rezponzóriumokat minden bizonnyal több napra elosztva énekeltek az adott alkalomnak és a mindenkori igényeknek megfelelően. A töredékünk második fólióján fennmaradt – kotta nélkül lejegyzett – tételek-tételfoszványok alapján a *Credo quod Redemptor*-ciklust annak negyedik rezponzóriumától (*Heu mihi Domine*) az utolsóig (*Libera me Domine de morte*) rekonstruálhatjuk.

A töredéken olvasható *Conditor alme siderum* és a *Verbum supernum prodiens a Patre* himnuszok dallamai a tipikus magyar (esztergomi) dallamválasztást tükrözik (vö. Szoliva Gábor ed., *Psalterium Strigoniense Venetiis 1523*, f. 108v, *Musicalia Danubiana* 25, Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015). A *Te lucis ante terminum* közlése azonban nem szokványos az ádventi himnuszok között. Magyarországon a pálos karkönyvekben fordul elő, hogy ádventhez írják a kompletórium anyagát (és benne a szóban forgó himnuszt), hiszen e hora náluk az év nagy részében invariáns, és így a karkönyvek elejére kíváncszott (vö. *Remetei pálos antifónale*, Zagreb, Metropolitanska knjižnica, MR 8 pp. 2–3; *Breviarium Paulinum* impr. Venetiis, 1540, ff. 69v, 86r–87r). A *Te lucis* hangzott az év szinte minden napján (kivételt csak karácsony és a nagybőjti idő jelentett), legfeljebb az *ad notam*-ot igazították az időszak ünnepéhez. A több dallamra szánt himnuszok szövegét – ahogy a töredéken is látható – nem volt szokás hangjelzéssel ellátni.

A *Verbum supernum* himnusz rubrikája „ad nocturnum”, azaz a matutínumban énekeltek. A magyar dallamhagyományt közlő himnáriumok között ez csak a pálosok köréből ismert, Esztergom, Kalocsa-Bács és függő egyházmegyéik ugyanezt a himnuszt a kompletóriumban énekeltek.

Mindezek alapján a töredék pálos eredete erősen valószínűsíthető.

Az F 726-os töredék két fóliója közé beilleszthető az ugyanabból a psalteriumból származó F 725-ös és F 724-es töredék, amely a halotti officium második és harmadik nokturusának részleteit tartotta fenn. A két töredék majdnem pontosan egymáshoz illeszthető: az F 725-ös töredék versóján elkezdődő *Sitivit anima mea* antifóna az F 724-es töredék rectóján folytatódik.

Czagány Zsuzsa, Szoliva Gábor

tünk föl 2016-ban. Az Inc. 260 jelzetű hordozókönyvről lefejtett borító egy XV. századi magyarországi graduáléból származik, amelynek több fragmentuma is fennmaradt Szombathelyen (Egyházmegyei Könyvtár, jelzet nélkül; Egyházmegyei Levéltár 48/E. fasc; Állami Levéltár, Index Prothocoli anni 1592 borítója). Ez utóbbi facsimiléjét Szigeti Kilián közölte 1962-ben, lásd SZIGETI Kilián (1962), A magyar középkor zenei emlékei Szombathelyen. *Vasi Szemle* 16/2, 64–73, illetve az Országos Széchényi Könyvtárban (Inc. 387 borítója; vö. SZENDREI 1981: F 225). A Gilányi Gabriella által elvégzett zenei-paleográfiai és tartalmi elemzés alapján arra következtethetünk, hogy a töredékek ugyanabban a műhelyben készültek, mint a ma Esztergomban őrzött egyik antifónale-kötet (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3d), azaz az antifónale- és graduále-kötetek eredetileg talán egy kódexsorozatot alkottak. Bővebben lásd: GILÁNYI Gabriella (megjelenés előtt), Esztergomi kódexsorozataink új Graduale Strigoniense-töredékek fényében. In KIM Katalin szerk., *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet.

A töredékkutatás egyik célja magától értődően ismert vagy ismeretlen kódexek rekonstrukciója minél nagyobb számú töredék segítségével. Szerencsés esetben előfordul, hogy főlíonként rakosgathatjuk össze egy-egy forrás nagyobb összefüggő részét, vagy tehetünk teljessé az idők során megcsonkított kéziratokat. A középkori Magyarország egyik leglátványosabban megcsonkított kéziratcsoportját alkotják a váradi székesegyház XV. század végén készült díszkódexei. Az egykori kódexsorozat mise- és zsolozsmakönyvekből állt kétkötetes antifonáléval, graduáléval, kyrialéval és szekvencionáléval. A hatalmas méretű, gazdagon illuminált karkönyveket nem sokat használták a váradi székesegyházban, hiszen feltehetőleg már a XVI. század folyamán a többi egyházi kincsel együtt elmenekítették a városból.¹⁵ A kódexek kora újkori és újkori sorsa, vándorlási útvonala mindmáig tisztázatlan.¹⁶ A Váradi (Zalka) antifonále két kötetének maradványát – az eredeti kódex mintegy harmadát – a győri székesegyház raktárában találták meg a XIX. század hatvanas éveiben,¹⁷ s restaurálva-egybekötve ma is a győri egyházmegyei kincstárban őrzik.¹⁸ A kódexsorozat többi egysége – a graduále, kyriale és szekvencionále – elveszett, szerkezetére, liturgikus-zenei repertoárjára csupán egy-egy fönmaradt töredéke alapján következtethetünk.¹⁹ A szekvencionáléból a közelmúltig mindössze 7 töredékes tételt ismertünk (lásd a 4. táblázatot, 1–7.).

¹⁵ A váradi eseményekről bővebben lásd: BUNYITAY Vince (1883–1884), *A váradi püspökség története* I–III. Nagyvárad. I/424–426.; BALOGH Jolán (1982), *Varadinum – Várad vára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Művészettörténeti Füzetek 13/1–2.) II/72.; KRUPPA Tamás (2005), Nagyvárad a Báthoryak művelődés- és valláspolitikájában. *Századok* 139/4, 945–968. 959–961.

¹⁶ Vö. KÖRMENDY Kinga (1988), Az ún. Zalka Antiphonale töredékei. In FELFÖLDY László, LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 33–40.; Zsuzsa CZAGÁNY (2016a), Das Itinerar einer spätmittelalterlichen Prunkhandschrift im 16–17. Jahrhundert. Fragmente des *Antiphonale Waradiense* in Levoča, Poprad und Esztergom. In Rastislav ADAMKO (ed.) (2016), *Musica Mediaeva Liturgica* II. Ružomberok. 103–129.

¹⁷ RÓMER Flóris (1877), A győri káptalan antiphonaléja. *Archaeologiai Közlemények* 11. 12–26.

¹⁸ Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül.

¹⁹ A szekvencionále feltételezett összetételéről és újonnan megtalált töredékeiről lásd CZAGÁNY Zsuzsa (2014), Töredék, kódex, rítus, hagyomány II. A Váradi Szekvencionále újonnan előkerült darabja. In Kiss Gábor (szerk.) (2014), *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012, 35 éves jubileumi kötet*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet. 45–56.; Zsuzsa CZAGÁNY (2016b), Böhmische „Zutaten“ im Waradiner Sequentiar. In Pawel GANCARCZYK (ed.) (2016), *Ars musica and its contexts in medieval and early modern culture*. Warszawa, Liber Pro Arte. 237–245.

4. táblázat.
A *Várad*i Szekvendionále fönmaradt tételei

Sorszám	Szekvencia	Ünnep	Könyvtár, jelzet
1.	<i>Exultent filie Syon</i>	commune unius virginis	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum), 54.1.4.
2.	<i>Psallat ecclesia</i>	dedicatio ecclesiae	Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum (korábban: Xántus János Múzeum), 54.1.4.
3.	<i>Lauda Syon Salvatore</i>	Corpus Christi	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ősnyomtatványgyűjtemény, Inc. 442
4.	<i>Uterus virgineus</i>	commune BMV	Budapest, MTA Könyvtára, T 300
5.	<i>Decet huius cunctis horis</i>	visitatio BMV	Sárospatak, Református Kollégium Nagykönyvtár, RMK II; 1043; R 195
6.	<i>Mittit ad Virginem</i>	commune BMV	Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 5194
7.	<i>Ave virginalis forma</i>	commune BMV	Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, jelzet nélkül, f. 318r-v (az antifonáléhoz kötött utolsó lap)
8.	<i>Plaudant chori monachorum</i>	Procopius cf.	Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Ritkaságtár, RMK III/463 borítója

A budapesti Egyetemi Könyvtárban végzett helyszíni kutatásunk során ezt a csekély mennyiséget egy új fragmentummal gyarapíthattuk (vö. 4. táblázat, 8. sor, valamint 2. facsimile). Az újonnan fölfedezett töredék ráadásul tartalmilag is rendkívül érdekes: az 1204-ben szentté avatott cseh remeteszerzetes, a sázavai bencés kolostor apátja, Szent Procopius *Plaudant chori monachorum* szekvenciájának részletét tartalmazza. Procopius kultusza ismeretlen volt a középkori Magyarországon, forrásainkban sem saját zsolozsmájával, sem egyéb, a tiszteletére írt énektétellel nem találkozunk. A Procopius-szekvencia a *Várad*i *Gradualé*ban a kódex hazai, a kelet-magyarországi rítusterület hagyományában gyökerező repertóriumát (lásd a 2. képet a következő oldalon) csupán a felszínen díszítő rítusidegen, a *cseh* liturgikus-zenei hagyományból átszűrődő rétegéhez tartozik.²⁰

²⁰ A cseh források szekvenciakészletének jegyzékszerű áttekintését lásd Hana VLHOVÁ-WÖRNER <http://hymnologica.cz/> web-oldalán (letöltés: 2019. július 11.).

2. kép. A *Várad*i *Graduale* töredéke a Procopius-szekvenciával, Egyetemi Kvt RMK III /463 borítója, recto

A XV. századi váradi kódexsorozat legteljesebben fennmaradt egysége az antifonále, amelynek korpusza ma a győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtárban található, számos töredéke pedig szerteszóródva magyarországi és külföldi (elsősorban szlovákiai) gyűjteményekben. Az antifonálével és töredékeivel a múlt században több kutató foglalkozott: az első összefoglaló, 1988-ban megjelent ikertanulmány Körmeny Kinga és Szendrei Janka nevéhez fűződik;²¹ a tanulmány részeként megjelent jegyzék 11 fragmentumot tartalmazott.²² A monumentális töredékkódex iránti tudományos érdeklődés azóta sem lankadt: az OSzK Res Libraria Hungariae Frag-

²¹ KÖRMENDY 1988.; SZENDREI Janka (1988), A Zalka Antiphonale provenienciája. In FELFÖLDY László, LÁZÁR Katalin (szerk.) (1988), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 21–32.

²² Az antifonáléból származó és Körmeny Kinga által azonosított fragmentumok száma ennél valamivel magasabb, ha különválasztjuk a jegyzékben egy egységnek tekintett, valójában azonban a kódex több különálló fólióját tartalmazó töredékcsoportot.

menta Codicum kutatócsoport és az utóbbi évtizedben fejlődésnek indult szlovákiai zenei szempontú töredékkutatás,²³ valamint saját, a győri Egyházmegyei Levéltárban végzett kutatásaink jóvoltából újabb töredékek kerültek napvilágra, sokszorosára emelve a *Várad Antifonále* 1988-ban ismert töredékeinek számát.²⁴

Hogy ezt a számot sem tekinthetjük véglegesnek, bizonyítja az a fragmentum, amelyre 2018-ban hívta föl a figyelmünket Adrian Papahagi román filológus-irodalomtörténész.²⁵ Papahagi a kolozsvári Román Akadémia Könyvtárában bukkant rá a *Várad Antifonále* töredékére, amely két, a XVII. század hatvanas éveiben Bécsben megjelent és nagy valószínűséggel ott egybekötött könyv borítójaként szolgál ma is.²⁶ Papahagi tanulmányban foglalta össze a töredék feltételezhető itineráriumát, alapvető kodikológiai adatait, tartalmát azonban nem azonosította (3. kép).²⁷

3. kép. A *Várad Antifonále* kolozsvári töredéke (két töredékből)

Mit látunk a töredéken?

Három szöveg- és kottasor részletét, és egy negyedik sort, amelyből csak a kotta látszik. A kibetűzhető szöveg: *Glo-* (1. sor), *-o et spiri-* (2. sor), *-iciens*, a végén egy piros *R* (3. sor).

²³ Az Eva Veselovská által kezdeményezett szlovákiai töredékkutatás eredményei elérhetők a cantus.sk / Slovak Early Music Database web-oldalon: <http://cantus.sk/> (letöltés: 2019. július 11.).

²⁴ A *Várad Antifonále* ma ismert töredékeinek száma 58. A teljes töredékanyag összefoglalását, liturgikus-zenei tartalmának elemzését az antifonále készülő kiadása tartalmazza: CZAGÁNY Zsuzsa (megjelenés előtt), *Antiphonale Waradiense. Facsimile kiadás és tudományos kommentár.* (Musicalia Danubiana 26.) Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet.

²⁵ Köszönetet mondunk román kollégáknak, amiért fölhívta figyelmünket a töredékre, és megosztotta velünk kutatási tapasztalatait. Ugyancsak köszönet illeti dr. Bogdan Craciunt, a Román Akadémia Könyvtára Régi és Ritka Könyvek Osztályának igazgatóját, aki engedélyezte számunkra a töredék digitális hasonmásának közreadását.

²⁶ Cluj, Biblioteca Academiei Române, BMV R. 19. A töredékbe a jezsuita LIPPAY János *Poisoni kert* c. művének két, 1664-ben és 1667-ben Bécsben nyomtatott majd egybekötött könyvét kötötték. (RMK I 1016, RMNy 3173; RMK I 1054, RMNy 3334).

²⁷ Adrian PAPAHAĞI (2019), A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj. *Étude Bibliologiques / Library Research Studies* No 1. 40–46.

Az első két sort nem nehéz rekonstruálni, különösen akkor, ha a szöveg-fosztlányokhoz hozzánézzük a fennmaradt dallamkivágatot: nyilvánvalóan egy doxológia részei látszanak:

Glo- [ria patri et fili -]

- o et spi - ri - [tui sancto]

1. kottapélda

A doxológia bizonyosan egy rezponzórium-vezus 7. tónusú típusdallamához illeszkedik: a dallam d-n kezdődik, és a sorvégi őrhang a folytatás irányát is megmutatja: d-e. A második sorban ismét jól látszik, ahogy a fili-o et spiri – szöveg fölötti dallam megérkezik a c recitációs hangra, és a -ri fölötti, ereszkedő szekundlépést jelző clivis is teljesen beleillik a 7. tónusú típusdallamba.

Akár rekonstruálhatjuk is a dallamot a

szöveggel együtt, hiszen ez a típusdallam a zsolozsma rezponzóriumainak klasszikus, a gregorián énekkészlet archaikus rétegébe tartozó 7. tónusú verzusaiban jelenik meg:

Glo - [ri - a pa - tri et fi - li -]

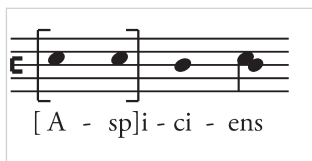
- o et spi - ri - [tu - i san - cto]

2. kottapélda: rekonstrukció

Biztosra vehetjük hát, hogy a töredéken látható *Gloria Patri* egy rezponzóriumhoz tartozott, mégpedig bizonyosan egy 7. tónusúhoz. Melyik lehetett ez a rezponzórium?

Azt várnánk, hogy a doxológia szövege a -*spiri* – után folytatódik a maga rendje és módja szerint a -*tui sancto, sicut erat in principio*-val. De

nem ez történik. A 3. sorban ugyanis már más látunk: -*iciens* szövegtöredéket, majd egy piros *R* betűt. Sem a fölötte levő kotta, sem az utolsó sor kottája, akármilyen kulcsot is képzelünk hozzá, sehogy sem illenek a 7. tónusú verzusdallamhoz. Ebből következik, hogy a doxológia nem lehetett teljesen kiírva. Ennek alapján úgy vélhetnénk, a 3. sorban egy új rezponzórium kezdődik, olyan, amelynek kezdősorában szerepelnie kell az ...*iciens* szótöredéknek. Ebben az esetben a piros *R*-betűt ezt az új rezponzóriumot jelenthetné, amely ily módon visszafele volna érvényes: ez nem volna szokatlan, hiszen a Váradi Antifonále másolója gyakran helyezte el a műfajt megjelölő betűt a már megkezdett tételen belül. Egy olyan rezponzóriumot keresünk tehát, amely 7. tónusú, verzusa klasszikus 7. tónusú típusdallam, és -*iciens*-szel kezdődik. Egy ilyen van: az *Aspiciens a longe*, az első ádventi

3. kottapélda: *Aspiciens*

vasárnap matutinumának első responsórium. A *-ciens-* fölötti dallam tökéletesen megegyezik a középkori magyar források responsóriumdallamával (3. kottapélda).²⁸

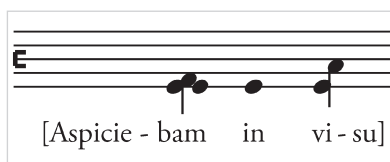
A rejtély tehát látszólag megoldódott: a kolozsvári töredék az *Aspiciens a longe* responsóriumot és annak doxológiáját tartalmazza. Két okból azonban mégsem lehetünk teljesen nyugodtak. Az egyik a töredék tételeinek a sorrendje: az iménti fejtegetésünk értelmében először volna a doxológia, aztán az *Aspiciens* responsórium. Ez lehetetlen, hiszen a doxológia mindig a responsóriumok legvégén áll, mintegy második verzusként, amely után megismétlődik a tétel adott szakasza (az úgynevezett repetenda), amelyre a források a megismétlendő szakasz kezdőszavával utalnak. Érvelhetnénk azaz, hogy akkor a doxológia egy másik, az *Aspiciens* előtt elhangzó responsóriumhoz tartozik. Ez azonban nem lehetséges, hiszen az *Aspiciens* az első adventi vasárnap első noktornusának első responsóriuma, s mint ilyen, az egész temporále, sőt az egész kódex első responsóriuma, nem előzheti tehát meg semmiféle másik responsórium. A másik ok, amely miatt nem lehet helytálló a meghatározás, tisztán zenei: az utolsó sor dallama, amelyről feltételeztük, hogy az *Aspiciens* folytatása, nem illik az ismert dallamhoz, az már nyilvánvalóan egy másik tételhez tartozik. Mi hát a megoldás?

Egyetlen módja van annak, hogy a doxológiát mégis az *Aspiciens*-hez társítsuk: a töredéken olvasható *Aspiciens (-iciens)* nem a responsórium kezdete, hanem a vége: az a kulcsszó, amely az egyszer már lejegyzett tétel doxológia utáni megismétlésére figyelmeztet. Tudvalevő, hogy a középkori zsolozsmaliturgiában az adventi első responsóriumnak kitüntetett szerepe volt: nemcsak egy, de három verzus is tartozott hozzá,²⁹ negyedikként pedig a doxológia, amely után meg kellett ismételni a teljes tételt. A töredéken olvasható szöveg- és dallamfoszlányok alapján tehát rekonstruálhatjuk a váradi szokásrendet: az *Aspiciens* responsórium után elhangzott annak doxológiája, majd ezt követően megismétlődött a teljes, *Aspiciens*-szel kezdődő tétel. Ezen feltevésünket megerősíthetjük egy zenei-paleográfiai érveléssel: ha jól megnézzük a töredék első két sorát, valamint a 4. sort, látjuk, hogy mindegyik végén, az írástükröt szegélyező dupla piros vonal közé beszorított órhang (*custos*) áll. A *Váradi Antifonáléban* minden sor végén van *cus-*

²⁸ László DOBSZAY, Janka SZENDREI (2013), *Responsories I–II*. Budapest, Balassi Kiadó. II/ 7110.

²⁹ *Quique terrigenae, Qui regis Israel, Tollite portas*. Vö. Cantus Index. Online catalogue for Mass and Office Chants, ID 006129: <http://cantusindex.org/> (letöltés: 2019. július 11.).

tos, amely megadja a következő sor dallamának kezdőhangját, segítve az énekest a darabok gördülékeny előadásában. A kódexben kizárólag akkor hiányzik a custos, ha az adott sor végén a dallam is véget ér, és a következő sorban már egy új tétel kezdődik. Ilyenkor nincs szükség custosra, hiszen az énekesnek elég ideje van az előző énektétel befejeztével fölkészülni a következőre. A töredék első két, valamint negyedik sora végén van custos, a harmadik végén azonban nincs. Ebből arra következtethetünk, hogy itt véget ért a darab – az *Aspiciens* kezdőszó után nem folytatódott tovább –, s a következő sorban már egy új tétel kezdődött. A piros R. tehát mégsem visszafelé, hanem előre mutatva érvényes, azaz a soron következő, az *Aspiciens* után lejegyzett második rezponzóriumot rubrikálja.

4. kottapélda: *Aspiciebam in visu*

zékori Magyarországon is mindig az *Aspiciens a longe* után következett a matutínumban.³⁰

Ezt az új tételt az ádventi noktornusok tételrendjének ismeretében már könnyen rekonstruálhatjuk, hiszen dallamunk is van hozzá: a negyedik sorban az *Aspiciebam in visu* kezdő dallamsora (egész pontosan a *-bam in vi-* szövegfoszlány fölötti kotta) olvasható, amely Európa-szerte, így a kö-

A kolozsvári töredék rekonstruált tételrendje tehát a következő:

R1 *Aspiciens a longe*

Gloria Patri

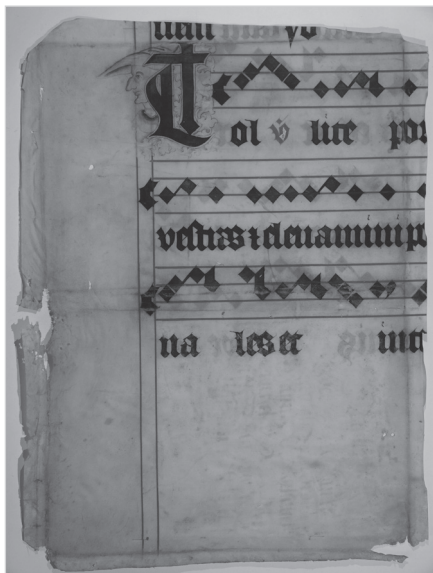
R2 *Aspiciebam in visu*

A *Váradí Antifonále* legtöbb azonosított töredéke éppen a kódex első kötetének elejéről, azaz a temporále kezdőszakaszából, az ádventi részből származik. Ádventi énekeket tartalmazó lapok, fóliórészek maradtak fenn Győrben és a Pozsony melletti Modorban, ahol néhány évvel ezelőtt a Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa, Eva Veseľovská összesen tizenhárom töredéket talált az antifonáléból, s ebből nyolc tartalmaz ádventi tételket.³¹ Az egyik modori fragmentum³² ráadásul rectó-

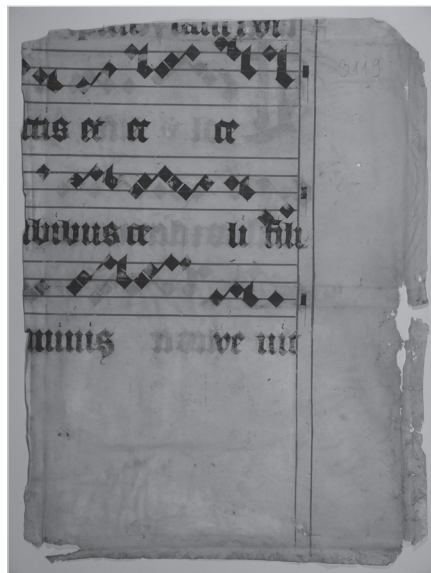
³⁰ DOBSZAY, SZENDREI 2013: *Aspiciebam in visu* II/6027.

³¹ Eva VESEĽOVSKÁ (2008), *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Tomus I. Bratislava, Institut für Musikwissenschaft der Slowakischen Akademie der Wissenschaften. A modori töredékek tartalmi elemzésének első összefoglalását lásd: CZAGÁNY Zsuzsa (2012), *Töredék, kódex, rítus, hagyomány*. In Kiss Gábor szerk. (2012), *Zenetudományi Dolgozatok*. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet. 123–141.

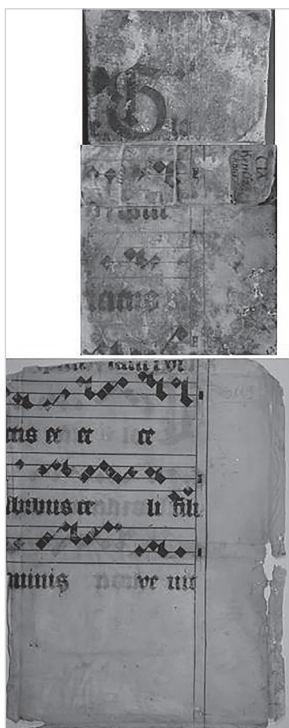
³² Štátny archív Bratislava, pobočka Modra, sign. 3119. VESEĽOVSKÁ 2008: nr. 26.

4. kép. A *Vári Antifonále* modori töredéke (3119/recto)

5. kép. A *Vári Antifonále* modori töredéke (3119/verso)

ján éppen az *Aspiciens a longe* responzórium egyik verzusa, a *Tollite portas* kezdőszakaszát őrizte meg, azaz tartalmával közvetlenül megelőzi az imént ismertetett kolozsvári töredék doxológiáját (4. kép).

Versója pedig az *Aspiciebam in visu* responzórium részletét tartotta fenn, ugyanazt a tételt, amelynek első dallamsora a kolozsvári töredék végén olvasható (5. kép). Ha egymás alá rendezzük a két töredéket, látjuk, hogy pontosan illeszkednek egymáshoz, kiegészítik egymást: a kolozsvári dallamhoz tartozó szöveg (*Aspiciebam in vi-*) már a modori töredéken olvasható (6. kép).

6. kép. A *Vári Antifonále* kolozsvári és modori töredéke összeillesztve

Az ismertetett fragmentumok és a vizsgálatukból leszűrt első tapasztalatok jól érzékeltetik a zenei szempontú töredékkutatás alkalmazott módszereit, fő irányait és céljait, valamint nemzetközi beágyazottságának kiemelkedő jelentőségét. E töredékek jelentik a zenei medievisztika azon területét, amelyen a leginkább számíthatunk a primer forrásbázis gyarapodására, s amely ily módon alapvetően változtathatja meg az adott korszakról szerzett ismereteinket. Új irányokat villanthat fel, és új szempontokat tehet megkezdhetlenné a kéziratok vizsgálatában, a középkori könyves kultúra eddig rejtve maradt személyi és intézményi kapcsolatait tárhatja fel, s végül, a rendszerezettség megfelelő szintjén módosíthatja mindazt a háttértudást, amely a középkori magyar művelődéstörténet, ezen belül a liturgia- és zenetörténet mind teljesebb megismerésének és értelmezésének alapjául szolgál.